

TURK VA O‘ZBEK MADANIYATIDA QARINDOSHLIK ATAMALARINING O‘RGANILISHI VA LUG‘ATLARDA QO‘LLANILISHI

Sabirova Zuxra Shakirovna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Turkshunoslik oliy maktabi o‘qituvchisi

Tel: +998 99 886-60-40

E-pochta: kasimova.z@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola turk va o‘zbek tillarida qarindoshlik atamalari va ularning leksik-semantik xususiyatlari masalalariga bag‘ishlanadi. Turklarda tug‘ishganlik va qondoshlik masalasida ota tomonning mavqei hamisha yetakchi bo‘lib kelgan va bu tilshunoslikda o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Uning lingvistik qiymatining sababi insonning yaqinlari, qavm-qarindoshlari bilan o‘zini anglashning uzluksiz jarayonida yotadi. Bir tomondan, u so‘z boyligining barcha yangi qatlamlarini qamrab oladi, boshqa tomondan, turli darajadagi til darajalariga kirib boradi.

Turk tilida qo‘llaniladigan ota tomonidan qarindoshlik nomlari ma‘no jihatdan tahlil qilinadi va bu orqali inson qiyofasini ifodalashda til imkoniyatlarining kengligi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Til, inson qiyofasi, qavm-qarindosh, aqrabolik nomlari, obraz, uy, avlod, ajdod.*

АННОТАЦИЯ

Данная научная статья посвящена вопросам терминов родства и их лексико-семантических особенностей в турецком и узбекском языках.

У турков позиция отцовской стороны всегда была ведущей в вопросах родства и родства, и это не утратило своего значения в языкознании. Причина его языковой ценности кроется в непрерывном процессе самосознания человека со своими родственниками и друзьями. С одной стороны, оно охватывает все новые пласты лексики, с другой – проникает на разные уровни языка.

Отцовские имена, используемые в турецком языке, анализируются с точки зрения значения, и благодаря этому рассматривается широта языковых возможностей в выражении человеческого образа.

Ключевые слова: *Язык, человеческий облик, люди-родственники, родственные имена, образ, дом, поколение, предок.*

ABSTRACT

This scientific article is devoted to the issues of kinship terms and their lexical-semantic features in the Turkish and Uzbek languages. In Turks, the position of the

father's side has always been the leader in matters of consanguinity and consanguinity, and this has not lost its importance in linguistics. The reason for its linguistic value lies in the continuous process of self-awareness of a person with his relatives and friends. On the one hand, it covers all new layers of vocabulary, on the other hand, it penetrates to different levels of language.

Paternal names used in the Turkish language are analyzed in terms of meaning, and through this, the breadth of language possibilities in expressing the human image is considered.

Keywords: *Language, human form, people-relatives, kinship names, image, house, generation, ancestor.*

KIRISH

Qarindoshlik atamalari dunyoning barcha mamlakatlarida aloqa vositasi sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Madaniy o'zgarishlarning rivojlanishi bilan turk va o'zbek qarindoshlik atamalari o'rtasida qiyosiy analiz yanada muhim o'rin egallaydi. Qarindoshlik atamalari bugungi kunga qadar juda ko'p tahlil etilgan, ammo izlanuvchilar tomonidan qarindoshlik atamalarining klassifikatsiyasi bo'yicha yagona nuqtai nazarga kelinmagan. Hozirgi kunga qadar uchta nuqtai nazar mavjud edi. Birinchi fikr: Qarindoshlik atamalari umumlashtiruvchi va tor qarindoshlik atamalariga bo'linadi. Ikkinchi fikr: qarindoshlik atamalari va salomlashish o'rtasida farq yo'q. Uchinchi fikr: salomlashish qarindoshlik atamalarining bir qismi.

Madsad va vazifa: Mazkur maqolada qarindoshlik atamalarining murojaat shakllari bilan bog'liq ismlarning turk va o'zbek tillari lisoniy manzarasini ifodalovchi vosita ekanligini dalillash maqsadida o'zbek va turk tilidagi aqrabolik atamalarining qo'llanilishini tahlil qilish vazifasi qo'yilgan.

Usullar: Maqola mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Bugungi kun ahli olimlari qarindoshlik atamalarini tilshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, madaniyat, antropologiya va etnologiya bilan bog'laydi. Ijtimoiy tilshunoslik fan sifatida 60-yillarda Yevropa va Amerikada paydo bo'ldi. Ijtimoiy hayotda til va muloqot ijtimoiy tilshunoslikning asosiy obyekti bo'lgan; va uning mazmuni makrodan mikrogacha o'zgarib bordi va ilmiy va obyektiv tadqiqotlarni yaratdi Sin Roger Braun va Albert Gilman (1960) "Pronouns of Power and Solidarity" [4:78] qarindoshlik mavzulari bo'yicha samarali tadqiqotlar olib borishdi va ko'plab yutuqlarni qo'lga kiritishdi. Margaret Ford 1964 yilda Amerika ingliz tilida Murojaatnomasini nashr etdi va amerika ingliz tilisi qarindoshlik atamalaridan so'rov va hujjatli tadqiqotlar usulida foydalanish modellarini chuqur tadqiq qildi. X. W. Sheffiler (1985) qarindoshlik atamalarini o'rganish jarayonida

deyarli ko'rilmagan qarindoshlikni o'rganishda nazariya va usulda ingliz qarindoshlik atamalarini o'rganish uchun sxemalar shaklini qabul qildi. [5:54] Qarindoshlik atamaları bo'yicha tadqiqotlar boy va sermahsul bo'lib, 1979-yildan beri ko'plab fonograflar nashr etilmoqda.

Turkiy qarindoshlik terminologiyalari antropologlar va tilshunoslar tomonidan avvalgi tadqiqotlarda turkiy-mo'g'ul, sibir avlodi, omaha va boshqalar deb har xil tasniflangan. Shubhasiz, barcha turkiy tillarni qamrab oladigan o'zgarimas qarindoshlik tizimini da'vo qilish qiyin, chunki zamonaviy turkiy qarindosh tizimlar nafaqat prototurk yoki qadimgi turkiy tizimdan, balki vaqt o'tishi bilan ham o'zlaridan farq qilgan. Ushbu hujjat yaxshi tasdiqlangan qarindosh-urug'larning omon qolishlariga asoslanib, prototurk tilidan hozirgi kungacha bo'lgan qarindoshlik tizimidagi o'zgarishlarni kuzatish urinishlarini taqdim etadi. Qarindoshlik terminologiyasi lug'atning eng xalqaro qatlamlaridan biri bo'lib qolishi tan olingan. Barcha tillar qarindoshlik terminologiyasiga ega bo'lganligi sababli, lug'at tarkibiy qismi bu universal deb hisoblanadi, ammo u jamiyatdan jamiyatgacha farq qiladi.

Jahon ijtimoiy va madaniy geterogen (batafsil ma'lumot uchun Boikova va Rybakov 2006). Qarindoshlik va ijtimoiy tuzilish haqidagi o'z asarida Spenser [5:96] Osiyolik ko'chmanchilik, musulmon oilasi va zamonaviy shahar jamiyati bilan bog'liq bo'lgan turk qarindoshlik tizimiga baho beradi. Shunga qaramay, oila va jamiyatning tuzilishi qarindoshlik tizimiga qaraganda tezroq o'zgaradi. Bu nima uchun asrlar davomida ko'chmanchi-qabilaviy turmush tarzini saqlab kelgan qirg'iz, qozoq kabi turkiy xalqlar o'zlarining qarindoshlik tuzilishini Sovet va postsovet davridan keyingi modernizatsiya qilinishiga qaramay deyarli saqlab qolganliklarini aniqlab beradi. Biroq, an'anaviy qarindoshlik tasnifini yo'qotgan tillarda, tushuncha jamiyat uchun avvalgi ahamiyatini yo'qotgan bo'lsa ham, so'z o'zgartirilmaydi. Bu turk maqolida juda yaxshi aks etgan: Amca baba yarisidir "Amaki - yarim otadir", bu klassifikatsion tizimga xos bo'lgan $F = FB$ tenglamasini ta'kidlaydi, zamonaviy turk qarindoshlik tizimi esa F va FB terminologik jihatdan ajratib turadi. Cho'l xalqlari tarixan Omaha qarindoshlik turi bilan ajralib turardi. Ushbu tizimda xuddi shu atama otaning va akaning akasi uchun, onaning va onaning singlisi uchun ishlatiladi. Qarama-qarshi amakivachchalar aka-uka va opasingillar bilan tenglashtirilgan. [2:75] Ammo ichki va tashqi omillar ta'sirida an'anaviy tuzilma o'zgardi. Qarindoshlik tizimidagi bu o'zgarishlarni tavsiflash va turkiy xalqlar orasidagi qarindoshlik xilma-xilligining sabablarini ko'rsatish uchun ushbu tizimning besh mezoniga asoslangan batafsil tahlil qilish kerak. 1. Turkiy qarindoshlik tizimining asosiy mezonlari. Turkiy qarindoshlik munosabatlarining asosiy omillari bir joydan, bir nasab guruhiga mansub bo'lish va bitta ko'chada yashashga asoslangan. Bularning barchasi ular

uchun ijtimoiy va iqtisodiy birdamlikni ta'minlaydi. Qarindoshlik tizimi odatda naslga va nikohga asoslanadi, ammo qarindoshlik aloqalari quyidagi mezonlarga ko'ra tavsiflanishi mumkin: (1) ikki bog'lanish, (2) o'zaro kelishuv, (3) avlod, (4) yosh, (5) jins. 1. Bifuratsiya: Turkiy qarindoshlik nasl-nasabga asoslanganligi sababli, otaning qarindoshlari uchun atamalar ko'proq o'ziga xosdir, onalik tomoni esa ko'proq klassifikatsiyaga ega, masalan Kir. eje "otaning xolasi, katta opa-singil", akaning 'amakisi, katta akasi', ene 'otaning buvisi'. Onalar tomonidan qarindoshlar odatda aniq atamalar bilan chaqirilmaydi, lekin ularni boshqaruvchi tomonidan aytiladi, masalan Kir. tay-eje 'onaning xolasi', tay-ake 'onaning amakisi', tay-ene 'onaning buvisi'. Bu farq ikki nisbiy chiziqning teng bo'lmagan sifatidan kelib chiqadi. Shunday qilib, barcha Yevrosiyo xalqlaridagi qarindoshlikni tashkil etish tizimi patrulainel bo'lib ko'rinadi.¹

Bugungi kungacha turkiy qarindoshlik atamalari ustida rus olimlari va o'zbek tilshunoslari bir qancha ishlar olib borgan bo'lib, masalaga doir tadqiqotlarni quyidagi yo'nalishlarda ko'rishimiz mumkin: umumturkiy tillar doirasida, ularning leksik-gramatik, morfologik, etnolingvistik, qiyosiy-tarixiy aspektida o'tkazilgan tadqiqotlar. Masalaga doir tadqiqotlar tilshunoslar tomonidan olib borilgan bo'lsada, ularning ko'pchiligi umumturkologiyaga bag'ishlangan yoki bir taraflama yondoshilib qisman ma'nolari ochib berilgan bo'lib, umumturkiy tildagi qarindoshlik atamalarining qiyosi to'g'risida ishlar olib borilgan. Turkologiyada olib borilgan ishlarning ko'pchiligi turkiy tillardagi atamalarni bir-biriga qiyos qilish yo'li bilan tekshirib chiqqanlar. O'zbek tilida ham qarindoshlik atamalari xususida bir qancha ishlar olib borilgan bo'lib ular: O'zbek tilidagi qarindoshlik terminlarining leksik– semantik xususiyatlarini tavsif qilishga bag'ishlangan I. Ismoilovning monografiyasida ham, avvalgi ishlardagidek qarindoshlik atamalarining tavsifi va leksik-semantik xususiyatlari, kontekstda anglatgan ma'nolari tahlil qilingan, xolos. Shuningdek, M. Saidovanning nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek tili va uning shevalarida amal qilayotgan rang-barang va juda qadimiy tarixga ega bo'lgan, ammo hali sof lingvistik jihatdan tadqiq qilinmagan qarindoshlik terminologiyasining qiyosiy-tarixiy genezisini Namangan shevalarida o'rganilgan.² Ushbu ishda qarindoshlik nomlariga faqat atama sifatida qaraydi. Aslida turkiy tilda qarindoshlik rishtalari va qarindoshlarning nomlanishi qadimdan shakllangan aniq tamoyillar asosida belgilanadi. Bu borada tilshunos olimlar o'nlab tadqiqot olib borishgan. L.P. Patapovning "Qo'ng'iroq o'zbeklari o'rtasidagi oilaviy munosabatlarga oid

¹ Nurullayeva K. Xitoy va turkiy tillarda qarindosh urug'chilik atamalarining qiyosiy tahlili. Scientific and technical journal of Namangan Institute of Engineering and technology. 2020

² Saidova M. Namangan o'zbek shevalaridagi uda, jiyon terminlarining etimologiyasi va leksik-semantik xususiyatlari. Cyberleninka. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. -B.156

materillar: bu ish ham faqat tor doirada ishlab chiqilgan. Narziyeva ham o‘z monografiyasida qon-qarindoshlik nomlarining faqatgina komponent tahlili ustida ish olib borgan. O‘zbek tilshunosligida ham bu masala to‘g‘risida qisman ochib berilgan bo‘lib, qavm-qarindoshlikni anglatuvchi ota, ona, bola, o‘g‘il, qiz, nabira kabi qon-qarindoshlik atamalarigina leksikologiya tarixi bilan bog‘lab tekshiriladi va misol tariqasida ko‘rsatib o‘tiladi yoki o‘zbek tili va uning shevalaridagi qavm-qarindoshlik atamalarini tekshirish, jiddiy ilmiy ish olib borish kerakligi, uning tilshunoslikdagi ahamiyati to‘g‘risida to‘xtab o‘tiladi. O‘zbek tilshunosligida keyingi yillarda yaratilgan ilmiy ishlarda ham faqat bir tomonlama yondashilgan.

Vaqtning o‘tishi, o‘zbek xalqi hayotida yuz bergan zo‘r iqtisodiy, siyosiy, madaniy o‘zgarishlar tilimizning lug‘at tuzilishini ham o‘zgartirdi, ko‘pgina qon-qarindoshlik atamaları eskirdi, iste'moldan doirasidan chiqdi, bir turkum atamalarning ma'no doiralari kengaydi va o‘zgarishga uchradi. Ma'lumki, o‘zbek xalqi o‘zining tarixiy taraqqiyot jarayonida turli sistemadagi tillarda gapiruvchi ko‘pgina xalqlar bilan birga hayot kechirdi, aralashdi. Shularning tilimiz murakkab sharoitda shakllandi va uning lug‘at tuzilishi, shu jumladan, qonqarindoshlik atamaları ham boshqa tillarning leksik elementlarini atamalarini o‘zichiga olgan holda rivojlandi va taraqqiy etdi. Lekin, unga qaramay, tilimizning asosiy qon-qarindoshlik atamaları saqlanib qolindi va ma'no ottenkasi yanada kengaydi. Turkiy qarindoshlik atamalarining asosan uchta ildizi qarindoshlik atamalarning kelib chiqishini ko‘rsatadi: Qarindosh (ota tomondan), Tai-tog‘iy (ona tomondan), Quda yoki ayollarga nisbatan qudag‘ay (nikoh orqali bog‘langan). Keyinchalik bu tasnif o‘zgarib ularning etimologiyasi quyidagicha bo‘ladi:

- 1.Ota urug‘i-qarindosh(suyak söök)
- 2.Ona urug‘i –tag‘i
3. Nikoh orqali bog‘langan urug‘-qain.³

Qadimda barcha turkiylarda ota urug‘i odam vujudining negizi bo‘lgan “suyak”ka nisbat berilgan va bu urug‘ning barcha vakillari bir-biriga nisbatan og‘ayni (og‘a-ini) sanalgan, ularning qoni bir bo‘lib qarindosh hisoblangan. Birbirlari bilan ota tomondan yaqin bo‘lgan kishilar o‘zoro yoshi kattasini og‘a kichigini esa ini deb chaqirgan. Ota turkiyzabonlarda, xususan o‘zbeklarda ham ulug‘ nom sanalib kelinadi.”Suyak “(söök, syook) so‘zi esa qadimda familiya tushunchasini bergan. O‘zbek tilidagi qarindoshlik atamaları va nomlarining kelib chiqishi va ma’nosiga ko‘ra asosan uchta katta guruhga bo‘linadi:

- I.Qon-qarindoshlik atamaları
- II.Nikohdan keyin paydo bo‘lgan qarindoshlik atamaları

³ Mirzayeva A. Qarindoshlik atamalarining lug‘atlarda qo‘llanilishi. Intereuroconf.com. 2022.

III. Yaqinlik nomlari .

I. Qon-qarindoshlik nomlariga quyidagilar: ona, ota, opa, aka, uka, singil, xola, tog'a, amma, amaki, buvi, buva, nabira kabi atamalar;

II. Nikohdan keyin paydo bo'ladigan atamalarga esa: er, xotin, kuyov, kelin, boja, pochcha, ovsin, qaynona, qaynota, qaynsingil, qaynog'a, quda, quda xola, quda buva, o'gay ota, o'gay ona, o'gay bola kabilar;

III. Yaqinlik nomlariga: yuqoridagi ikki guruhdan butunlay farq qiladi. Bular tutingan so'zi bilan kelib, tutingan ota+m, tutingan ona+m, tutingan o'g'li+m kabi ifodalagan atamalar kiradi. Atamalarning birinchi guruhiga mansub atamalar o'z guruhidagi atamalar bilan birgalikda juftlashgan holda ko'plik, jamlik ma'nolarini ifodalaydi: ota bola, opa-singil, aka-uka, ota-ona, ota-bobo, amma-xola, tog'a-jiyan kabi, hamda o'ziga affikslarni qabul qilib, yangi ma'noli so'zlarni hosil qiladi.

XULOSA

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, qavm-qarindoshlik atamalari dunyoning barcha mamlakatlarida muhim aloqa vositasi sifatida qo'llanilgan. Qarindoshlik atamalari lug'at fondining eng xalqaro qatlamlaridan biri bo'lib qolishi tan olingandir. Hamma tillar qon-qarindoshlik atamalariga ega bo'lganligi tufayli, lug'at tarkibiy qismi universal hisoblanadi, lekin jamiyatdan jamiyatgacha farq qiladi. Qarindoshlik tizimi odatda naslga va nikohga asoslanadi, ammo qarindoshlik aloqalari quyidagi mezonlarga asoslanadi: o'zaro kelishuv, avlod, yosh, jins va shular asosida qarindoshlik tizimi paydo bo'ladi. Qarindoshlik tizimlari, bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi, ammo bir-biriga o'xshash emas. Shuni ta'kidlash kerakki, qarindoshlik ma'nosini ifodalovchi leksemalarning yaratilish davri juda qadim ibtidoiy jamoa tuzum davrlariga borib taqaladi. Davr mahsuli sifatida qarindoshlar orasidagi munosabatlarni ifodalab keladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES):

1. Ismoliyov.I.A. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari Toshkent. O'zbekiston SSR "FAN" nashriyoti.1966.
2. Engels.F. Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi, Toshkent. 1956.
3. Mahmud Koshg'ariy."Devoni lug'ati turk",I-III tom,Toshkent.1960-1963.
4. Shoabdurahmonov.Sh. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari,Toshkent. 1962.
5. Покровская.Л.А.Термены родства втюркских языках, В кн: "Историческое развитие лексики тюркских языков" М.,1961.